

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Az Obsequiale Strigoniense 1526 előtt készült nyomtatott kiadásai. A magyarországi egyház számára a középkorban nyomtatott művek közül a misekönyvek igen szakszerűen és kitűnő kiállításban nyertek korszerű feldolgozást.¹ A többi kiadványfajta közül egyeseket, pl. a breviáriumokat rendszeresen nem, míg másokat, így az ordinariusokat ma már meglehetősen elavultnak tűnő formában tárták fel az előző évszázad tudósai.²

Ezeknek az egyházi kiadványoknak egyik külön csoportja az ún. obsequiale, amelyet koronként és időnként baptismale-nak, rituale-nak, agenda-nak, exequiale-nak, benedictionale-nak stb. neveztek, és olyan szertartásokat tartalmaz, amelyeket általában a misén kívül ugyan, de pontosan előírt szöveggel szoktak végezni. Ezek első és eddig egyetlen összefoglalása RÁTH Györgytől származik, aki a *Nyomtatott szertartáskönyveink a római rituale behozataláig* c. cikkében³ a korábbi kéziratos és a későbbi kor nyomtatott kiadásain kívül az említett korszakba tartozó öt kiadást ismertetett.

Miután azóta újabb kiadások kerültek elő, azonfelül a korábbi leírások és megállapítások is több kiegészítést és kiigazítást igényelnek, az alábbiakban kísérletet teszünk összefoglalni a címben foglalt témára vonatkozó jelenlegi ismereteinket.

I. A legrégebbi esztergomi obsequiale-ra a krakkói Jagelló-egyetem könyvtárában bukkantam (Inc. 2091.), amelyről eddig — tudomásom szerint — csupán WISŁOCKI⁴ tett említést. Leírása a következőképpen szól: „Obsequiale. — Obsequiale seu baptismale secundum chorum Almae ecclesiae Strigoniensis. S. I. et a., (Olomutiae?), 4to, ff. nn. 60, sign. a-füj, typ. goth. Incun. 2091. Hain? — Olim *πῆμα* Collegii Majoris.”

A részletes vizsgálat azonban a fentiekől sok vonatkozásban eltérő eredményhez vezetett. A kolofon nélküli nyomtatványról ugyanis — a betűtípusok segítségével — meg lehetett állapítani, hogy azt nem Olmützben, hanem Georg STUCHS nürnbergi műhelyében készítették. A levélszámozás nélküli kötet füzetbeosztása a következő: a⁸b⁸c⁸d⁸e⁸f⁸, majd ezt követi 16 levél, két nyolc levél terjedelmű füzetben, amelyeknek ívjelölése sincs. Miután e kiadás nem szerepel a nemzetközi ősnymtatványirodalomban, az alábbiakban közöljük a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* gyakorlatának megfelelő pontos leírását.

Obsequiale Strigoniense. [Nürnberg: Georg Stuchs, um 1490] 8° 60 B1. Sign: a⁸-d⁸e⁸f⁸[g⁸h⁸]. 28 Z. Typen: 7:108G, 8:108G. Init: e, g. Schwarz und rot gedruckt.

Tit., rot : Obsequiale seu baptismale fm // chorū alme ecclesie Strigonieñ. // B1.2a m. *Sign. a, rot* : Incipit obsequiale seu baptismale // fm chorū alme ecclesie Strigonieñ. //

¹ HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica*. Bp. 1938.

² DANKÓ József: *Magyar egyházi bibliográfiai érdekességek*. Az ordinariusok. Magy. Könyvszle. 1888. 105—139. l.

³ *Magy. Könyvszle.* 1890. 163—191. l.

⁴ WISŁOCKI, Wladislaus: *Incunabula typographica bibliothecae universitatis Jagelloniae Cracoviensis*. Cracoviae, 1900. 346. l. A cikk megírása után érkezett meg a krakkói Egyetemi Könyvtár új ősnymtatványkatalógusa (*Incunabula Bibliothecae Jagellonicae Cracoviensis*. Cracoviae, 1962), amelybe a szerző, Anna LEWICKA-KAMIŃSKA figyelmeztetésemre pótlólag felvette ezt a kiadást (776/a sz.). Az időpontot tőlem eltérően [1494—1502]-ben jelölte meg.

Initium sancti euāgelij fm Johannem. // (I²) schwarz : N principio erat verbū... Sign. b : ab hoc famulo dei. N. Ipe em̄ tibi impat maledi- // Endet Bl. 60a Z. 15 : ... corporis fani- // tatē r anime tutelam pcipiant. Qui cū patre. // Bl. 60b leer.

Wislocki S. 346.

Kraków Bibl. Jag.

STUCHS nürnbergi nyomdájának már eddig is több olyan termékét ismertük, amely az esztergomi főegyházmegye számára készült.⁵ Így a most ismertetett kiadás jól beleilleszthető ezek sorába. A kérdés csupán az, hogy hová? A nyomtatványban használt betűtípusokat STUCHS hosszú éveken át használta: így ezekkel készült az 1484. évi esztergomi breviárium éppen úgy, mint az 1498. VIII. 25-én napvilágot látott esztergomi misekönyve is. Az időhatárt — azért az alábbi indokokkal — némileg szűkíteni tudjuk.

A krakkói példány kiállításában abban tér el az összes többi kiadástól, hogy az „Ordo in purificatione sancte Marie” kezdetű rész — közel fél lap üresen hagyásával — különállóan, új szedésrészként került lenyomatásra. Ez a rész a kötet utolsó 16 levelén foglal helyet, és mint fentebb már említettük, ívjellel sincs ellátva. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez még előbb készült, mint az eddig ismert legkorábbi, 1496. évi kiadás, amely már fejlettebb, összefogott formát mutat e vonatkozásban ugyanattól a nyomdásztól.

Talán erre a kiadásra vonatkoztathatjuk RÁTH alábbi sorait, amelyeket az ugyancsak STUCHS által készített 1496. évi esztergomi obsequiale ismertetése során írt⁶: „Ha most figyelembe vesszük, hogy ugyanezen évben ugyanazon nyomdában jelent meg az esztergomi Ordinarius is, továbbá azon körülményt, hogy az [1496. évi] Obsequiale colophonjában az mondatik, hogy ez a javított kiadásban és jobb betűkkel jelenik meg, kérdés merül fel, vajjon nem volt-e az esztergomi egyházmegyének még egy régebbi nyomtatott Obsequiale-ja, mely azóta vagy elveszett vagy még ismeretlenül valahol lappang? Ezen kérdésre a feleletet a jövő búvárlatoktól várjuk.”

A datáláshoz némi további támpontot nyújt az a körülmény, hogy a krakkói unikum egykorú kötésében egy nyomtatott breviárium négy levélnyi töredéke van beragasztva. Összehasonlítás útján sikerült megállapítani, hogy ez az esztergomi breviárium Velencében Thomas de BLAVISNÁL 1486 tájt készült kiadása⁷ M ívének egymással összefüggő négy levele.⁸

A két külföldi városban: Velencében és Nürnbergben készült nyomtatvány csak közös rendeltetési helyén, az esztergomi főegyházmegyében találkozhatott, ezért kötése biztosan hazai. Miután a beragasztott breviáriumtöredék levelei nincsenek szétvágva, ezek azt bizonyítják, hogy a távoli országokban magyarországi megrendelésre készült nyomtatványok kötetlen állapotban, krudában kerültek hazánkba.⁹ Miután a Velencében készült breviáriumból felvágatlan ív Magyarországon nyilván a kiadvány megrendelőjénél lehetett, aligha tévedünk, ha ezt azonosnak tartjuk e nürnbergi obsequiale kiadójával. Sajnos a velencei nyomtatvány egyetlen eddig ismert példánya elején-végén csonka, így nem tudjuk név szerint, hogy az kicsoda. Óvatos következtetésekbe bocsátkozhatunk, ha megemlítjük, hogy a fent felsorolt és STUCHS nyomdájában készített esztergomi szer-

⁵ *Breviarium Strigoniense*. 1484. (RMK. III. 9.) *Missale Strigoniense*. 1490. (RMK. III. 22.) *Ordinarius Strigoniensis*. 1496. (RMK. III. 35.) *Obsequiale Strigoniense*. 1496. (Magy. Könyvszle. 1888. 264—268. 1.) *Missale Strigoniense*. 1498. (RMK. III. 44.)

⁶ *Magy. Könyvszle*. 1888. 268. 1.

⁷ BORSA Gedeon: *A Breviarium Strigoniense újabbán fellelt ősnymtatvány kiadása*. Orsz. Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1958. 229—237. 1. Ez az általam meghatározott breviáriumtöredék ugyancsak bekerült a krakkói Egyetemi Könyvtár új ősnymtatványkatalógusába (1693/a sz.).

⁸ A 2., 3., 6. és 7. levél, amely a 322—323 és 326—327 levélszámot viseli.

⁹ Feltehetően hordókba csomagolva, ahogyan az ilyen árut akkoriban szállították

tartáskönyvek közül az utolsó Theobald FEGER budai könyvkereskedő megrendelésére készült. A többi Nürnbergben magyarországi felhasználásra készült nyomtatvány nem áruja el kiadóját.

A fentiek figyelembevételével, jelenlegi ismereteink alapján az esztergomi obsequiale első kiadásának időpontját csak hozzávetőlegesen tudjuk meghatározni: 1485—1495 között.

II. A korban soron következő, 1496. évi nürnbergi kiadásról — közvetve ugyan — de az előbbieken már szó esett. RÁTH György, az unikum akkori tulajdonosa *A leg-régibb esztergomi obsequiale 1496-ból* címen ismertette a *Magyar Könyvszemlében*,¹⁰ amelyet azután megismételt és részben kiegészített további tanulmányában.¹¹ Az ezekben tett megállapításai csupán egy vonatkozásban igényelnek kiigazítást. RÁTH ugyanis azt írta, hogy példánya, amelyet ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára — „Ráth 1049” jelzet alatt — őriz, teljes. Ezzel szemben meg kellett állapítani, hogy az első, üresként közölt levél nem eredeti. RÁTHot nyilván az téveszthette meg, hogy ez a levél maga is régóta lehet egybekötve e példánnyal, mert a régi szúrágás nyomai közösek. A könyv papírjában a merítőháló merevítő tartói a kötet mindegyik nyomtatott levelében függőleges vízjelet hoztak létre. Ezzel szemben az első levélen ezek a vonalak vízszintesek. Az esetleges véletlent is megáfolja az a tény, hogy az első és nyolcadik levél, amelyek nyolcadret esetén egymással összefüggenek, RÁTH példányában csak a fűzés révén állanak egymással kapcsolatban, és vízjeleik vonalai egymásra derékszöveget alkotnak. Így jogosan feltételezhetjük, hogy ennek az 1496. évi nürnbergi kiadásnak is volt címlapja, nyilván a többi kiadáshoz hasonló szöveggel. Az azonban már bizonytalan, hogy a címlap verzóján volt-e nyomtatott tartalomjegyzék, ami az elsőben nem volt, de az összes későbbi kiadásokban szerepelt.

Miután RÁTH ismertetése — jöllehet 1888-ban jelent meg — nem került be a *Régi Magyar Könyvtár* 1896-ban közzéadott harmadik kötetébe, a nemzetközi ősnymtatvány-irodalom a mai napig sem közölte. Ezért tűnik szükségesnek az előző kiadás ismertetésével azonos igényű bibliográfiai leírása.

Obsequiale Strigoniense. Nürnberg: Georg Stuchs, IX. Kal. Nov. [24. X.] 1496. 8°. 48 Bl. Sign: a⁸-f⁸. 32 Z. Type: 12:84G. Init: i, k. Schwarz und rot gedruckt.

Bl. 1 fehlt. Bl. 2a m. Sign. a ij, rot : Incipit obsequiale feu baptifmale fed'm chorü // alme ecclefie Strigonien // Initium sancti euangelij fed'm Johannem. // (I²) *schwarz* : N principio erat verbum . . . *Sign. b, rot* : crifmate cruce faciat dicēdo. *schwarz* : Ipfe te liniat crifmate fa- // *Endet Bl. 48a Z. 21* : . . . Qui cum patre. // Obsequialiū benedictionū opus eximiū. Impen- // fis ac iduftria Georgij Stuchs de Sultzpach. Ciuis // Nurnbergeñ. magna cum diligētia: fidelioriq; ftudio // emendatū. fm ordinariū ac Rubricas Alme Strigo- // nieñ. Eccfie caractere meliori impreffum. Anno a na- // tiuitate xpi. Mcccxcvj. kl. Nouēbrz. ix. finit feliciter. // *Bl. 48b leer.*

Magyar Könyvszemle. Budapest. 1888. 264—268.

Budapest Ak.

III. Az esztergomi obsequiale utolsó XV. századi kiadása Bécsben, Johann WINTERBURG nyomdájában jelent meg. Mind a hazai, mind a külföldi szakirodalom¹² nyilvánartja az ausztriai Zwettl kolostorában levő példányt. Walter DOLCH azonban arról tudósított,¹³ hogy Eduard LANGER könyvtárában volt egy második példány is e ki-

¹⁰ 1888. 264—268. l.

¹¹ *Magy. Könyvszemle*. 1890. 166—168. l.

¹² RMK. III. 54. — GW 3242.

¹³ *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts*. Wien, 1913. 125 l.

adásból. Ez a gyűjtemény azonban a két világháború között árverésre került és szétszóródott, így e példány jelenlegi őrzési helye számunkra ismeretlen.

A pontos leírást e kiadásnál mellőzhetjük, hiszen a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* ezt *Baptismale Strigoniense* címmel ismertette.¹⁴ Ezzel kapcsolatban annak a véleményünknek kell hangot adnunk, hogy az obsequiale e kiadása — a fentebb ismertetett két másikkal együtt, amelyekkel szó szerint egyezik — a többi egyházmegye hasonló jellegű kiadványai között az *Obsequiale* címszó alá tartozik.

IV. A bécsi kiadást már egy évre rá követte egy másik, amely DANKÓ József híradása¹⁵ nyomán és a csíksomlyói ferencesek könyvtárában őrzött példány alapján azután már bekerült a *RMK*-ba (III. 101.). Az említett példány ma lappang, de sikerült felderíteni, hogy a pozsonyi Egyetemi Könyvtár (25 G 4552 jelzet alatt) őriz egy másikat.

A korai hártya-kódexlapba kötött példány elejébe és végébe négy, ill. hét levél terjedelmű kézirat van kötve. Ez további szertartások szövegével egészíti ki a nyomtatott részt. Ugyanattól a személytől származik, aki — feltehetően a példány újrakötésekor, a XVI. század közepe táján — 12 levélen kézírással pótolta a példányból már akkor hiányzó hét nyomtatott levelet.¹⁶ Az átkötéskor történt kézírásos levélszámozás tanúsága szerint akkor még megvolt az az öt levél¹⁷, amely ma ugyancsak hiányzik. Így az eredeti 66 levél közül ma összesen csak 54 van meg. A példány felvidéki provenienciájára a szlovák és német nyelvű bejegyzésekből következtethetünk.

Az eddigi ismertetések nem tértek ki a nyomdász kérdésére. Az 1501. évről lévén szó, még megbízható módon vehetjük igénybe az ősnymtatványok típusvizsgálatainak segédleteit. Ezek szerint a betűtípusok azt bizonyítják, hogy e kiadást Velencében Johannes EMERICUS DE SPIRA betűível¹⁸ készítették. E nyomdász magyarországi kapcsolataira már az előző évekből is több dokumentum maradt reánk: az ő nyomdájából került ki az esztergomi misekönyv 1495. (*RMK*. III. 32.) és 1498. évi (*RMK*. III. 46.), valamint a pécsi misekönyv 1499. évi (*RMK*. III. 52.) kiadása. Összeköttetése Johannes PAEP budai könyvkereskedővel, az 1501. évi obsequiale kiadójával sem volt újkeletű: a fenti misekönyvek közül az utolsó kettő az ő megbízásából készült.

A címlapon PAEP-nek azt a fametszetes jelvényét találjuk, amelyet VÉGH Gyula¹⁹ a 9. szám alatt közölt. E jelvény legkorábbi felhasználását eddig az 1503. évi esztergomi misekönyvből (*RMK*. III. 118.) ismertük.

Obsequiale Strigoniense. Velence, 1501. III. Id. Jul. [jun. 29.], Johannes Emericus. [66] lev. (a-g⁸h¹⁰) 26 sor, fekete/piros nyomás. 8°

Cl. : Obfequiale feu baptifmale fm cho // rum alme ecclefiie Strigoniē. // *Kiadói jelvény [Végh 9.]* Johis paep lib. Budeñ. *szöveggel. Cl. hátlapja* : α Tabula ztentoy i hoc opufculo. [2.] lev. : Incipit obfequale feu baptifmale fm choq al // me eccl'e Strigoniē. Initiū fci euāge. fm io. // (I²) N principio erat verbū . . . [66.] lev. 20. sor : α Obfequaliū bndictionū opus eximiū. Im // pēfis ioānis paep librarij Budeñ. ciuis. Venetijs magna cuz diligētia: fidelioriqz ftudio // emēdatū: fm ordinariā ac rubricas alme ftri- // gonieñ. eccl'ie caractere meliori impreffuz. An // no a natiuitate xpi. Mccccej. iij. idus Julij.

Amint ezt a kolofon egyik fordulata bizonyítja, e kiadás az 1496. évi nürnbergi kiadás alapján történt.

¹⁴ A GW 3242. sz. leírásába csupán egyetlen, apró hiba csúszott: az utolsó sorban a római számos évszámnál az *M* és a *D* betűk között nem egy pont áll, ahogy ezt a GW közli, hanem kettő.

¹⁵ *Vetus hymnarum ecclesiasticum Hungariae*. Bp. 1893. 123. l.

¹⁶ Az említett hét levél a következő: c₇, c₈, d₁, d₃₋₆.

¹⁷ Ez az öt levél a következő: b₈, f₁, f₈, g₁, g₈.

¹⁸ A HAEBLER-féle típusrepertórium jelölése szerint a 6. és 12. betűtípus, valamint az „f”, „g”, ill. „aa” jelzésű lombardsorozat.

¹⁹ *Budai könyvtárak jelvényei 1488–1525*. Bp. 1923.

V. BALLAGI Aladár ismertette²⁰ — RÁTH Györgyhez hasonlóan saját példánya alapján — az esztergomi obsequiale-nak azt a következő kiadását, amely az egyetlen eddig ismert példány csonkasága miatt meglehetősen problematikus. Az előző kiadással való nagy hasonlatossága miatt kolofon hiányában KREMMER Dezső²¹ az 1501. esztendőre datálta. Figyelmesen kívül hagyta azonban azt a tényt, hogy a címlapon Urbanus KAYM budai könyvkereskedő fametszetes kiadói jelvénye szerepel, akinek legkorábbi kiadványát csak 1503-ból ismerjük.²² BALLAGI éppen ennek alapján datálta 1503-ra az obsequiale e kiadását.

Az unikum alapján, amelyet ma — B 0941/153 jelzet alatt — a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár őriz, megállapítható, hogy ezt a kiadást ugyanannak a velencei EMERICUS-féle nyomdának a készletével állították elő, mint az előzőt. Bár szövegében soronkénti hűséggel követi elődjét, attól részletekben végig eltér, tehát nem csupán variáns, hanem az egész új szedés. Szerkezeti fejlettség tekintetében is azonos vonásokat mutat az 1501. évi, kiadással, és korábbi állapotot mutat (pl. a levélszámozás hiánya), mint akár a következő 1508. évi. Miután KAYM előbb említett első ismert kiadványa (RMK. III. 118.) 1503-ban ugyancsak EMERICUS betűivel készült, BALLAGI datálása helyesnek látszik.

Obsequiale Strigoniense. [Velenec, 1503(?), Johannes Emericus.] [66] lev. (a-g^{8h}¹⁰) 26 sor, fekete/piros nyomás. 8°

Cl. : Obsequiale feu baptifmale fm cho//rum ecclesie Strigoniē. // *Kiadói jelvény* [Végh 13.] Urbani Keym lib. Budeň. *szöveggel. Cl. hátlapján* : α Tabula 2tentou in hoc opufculo [2.] lev. : Incipit obfeqale feu baptifmale f3 chou al//me ecol'e Strigoniē. Initiū fci euāge. fm. io. // (I²) N principio erat verbū . . . *Megszakad a 48. lev. hátlapján a 26. sorban* : añ facie oiuz ppforū eē: lumē fcz gētibus et //

VI. A velencei 1508. évi kiadás az egyetlen, amelyből a szakirodalom korábban nem csupán egyetlen példányt tartott számon. Sajnos a RMK. III. 152. által közölt három példány közül ma csak a volt keszthelyi van meg az Országos Széchényi Könyvtárban, a másik kettő (Budapest, Egyetemi Könyvtár és VARJU Elemér) lappang.

Érdekes megfigyelni a gyakorlati követelmények fokozódó kielégítését az egyes kiadások tipográfiájában: a koraiak levélszámozás nélkül jelentek meg, ez az 1508. évi római számú, a későbbiek pedig arab számú levélszámozást viselnek. Az első nürnbergi kiadás(ok?)hoz még nem készült tartalomjegyzék, a későbbiekhez már igen, amely a levélszámozás megjelölése után még használhatóbbá vált, miközben a mutatózást is finomították: a tételek száma 25-ről 47-re nőtt.

Az 1508. évi kiadás kolofonjában Lucantonio GIUNTA neve szerepel mint nyomdász, pedig a felhasznált betűk azonosak a Johannes EMERICUS által már az 1501. évi kiadásban is használtakal. Ez is azt bizonyítja, hogy EMERICUS műhelye, miután a XV. század kilencvenes éveinek közepétől rendszeres kapcsolatba lépett GIUNTA egyre virágzóbb kiadói cégével, abba fokozatosan beolvadt. Eleinte (1494—5) GIUNTA nem is szerepelt a kolofonokban, csak EMERICUS; később (1497—1500) mind a nyomdász, mind a kiadó nevét viselték a művek, majd 1501-től csak GIUNTÁT tüntették fel a Velencében kiadott könyvek.

A magyarországi megrendelésre készült nyomtatványoknál ez a fejlődés néhány éves késedelemmel jelentkezett. Feltehető oka ennek az, hogy EMERICUS a budai könyvkereskedőkkel korábban önállóan kiépített kapcsolatait az 1499—1503 közötti években — ha nevét nem is tüntette fel már — még közvetlenül tartotta fenn, jóllehet műhelye ebben az időben már erősen függő viszonyba került GIUNTA vállalatától.

²⁰ *Buda és Pest a világirodalomban.* Bp. 1925. 93. sz.

²¹ *A régi Buda és Pest könyvekben, képekben.* Bp. 1922. 9. l. IV. sz.

²² *Missale Strigoniense.* RMK. III. 118.

Fentebb már említettük EMERICUS három nyomtatványát még a XV. századból²³, ahol csupán az első kettőn (1496, 1498) tüntette fel a nevét, az utolsón (1499.) már nem. PAEP részére a fentebb IV. sz. alatt ismertetett obsequialén kívül még egy mise-könyv (RMK. III. 58.) is készült EMERICUS nyomdájában, ahonnan 1503-ban KAYM számára is két kiadvány²⁴ került ki. E kötetekben ugyan már nem szerepel a nyomdász, EMERICUS neve, de még GIUNTAÉ sem. Az 1505. évtől kezdve azután — feltehetően az EMERICUS-féle nyomda teljes bekebelezése után — GIUNTA néhány éven keresztül (1505—1509) teljes mértékben átvette a PAEPPal korábban kiépített kapcsolatokat, és az ennek alapján megjelentetett kiadványok²⁵ már GIUNTA nevével tüntették fel.

Obsequiale Strigoniense. Venetia, 1508. IV. Non. Mart. [febr. 27.], Lucantonio Giunta. 66 lev. (a-g⁸h¹⁰), 26 sor, fekete/piros nyomás. 8°

Cl. : Obsequiale feu ba // ptiemale fm cho // rú alme eccle // lie Strigo // nienfis. // *Kiadói jelvény* [Végh 11.] Johānis Paep // librarij Budeñ szöveggel. Cl. hátlapján : α Tabula ztentoy in hoc opufculo. ij lev. : Incipit obfeqale feu baptifmale fm choq al // me eccle'ie Strigoniē. Initiū scī euāg. fm io. // (I²) N principio erat verbū . . . *lxvj lev. 20. sor* : Obfequialiū bñdictionū opus eximiū. im- // pēfis ioannis paep librarij: ciuis Budeñ. Ue- // netijs p lucantoniū de giūta ĩpreffū: // magna q̄ cū diligētia ac fideliori studio emēda // tū: fm ordinariā et rubricas alme ftrigoniēfis // ecclelie caractere meliori impreffum. Anno a // natiuitate xpī. Mcccceviij. q̄rto nōas martij //

VII. Az esztergomi obsequiale soron következő kiadása ismét problematikus, ugyanis a (Sárospatakon SS 162 jelzet alatt) őrzött egyetlen példány hiányos: hiányzik a H₁, H₉ és H₁₀ levél, amelyek közül az utolsó feltehetően tartalmazta az impresszum- adatokat.

A RMK. III. 966. e kiadást a XVI. század év nélküli művei között mint velencei nyomtatványt közölte. BALLAGI (146. sz.) felhívta a figyelmet arra, hogy a címlapon levő metszetet KAYM többször is használta, és — feltehetően ennek figyelembe vételével — e kiadást az 1512 és 1513 évek közé helyezte.

A pontosabb meghatározáskor mi is az említett fametszetből indulunk ki. KAYM ezt a kiadói jelvényét (VÉGH 16. sz.) 1517-ben még olyan állapotban használta, hogy a kép alatt levő szedett szövegű felírás és a névkezdőkből álló kis szögla közös keretben volt (BALLAGI 202. sz.). A sárospataki példányban azonban ez az alsó rész már hiányzik, tehát a nevet szándékosan eltávolították. Erre nyilván csak KAYM halála után került sor, hiszen örökösei még 1520-ban is (RMK. III. 238.) változtatás nélkül az ő egyik jelvényét (VÉGH 17. sz.) használták.

A végső megoldást az obsequiale következő, 1525-ben Velencében Petrus LIECHTENSTEIN nyomdájában Michael PRISCHWICZ budai könyvkereskedő számára készült kiadásában találjuk. Ott ugyanis ugyanez a fametszet még a sárospataki példányban található lenyomatnál is esonkultabb állapotban van: időközben a keretvonalak további részétől is megfosztották. A két kiadás teljesen azonos betűtípusok felhasználásával készült, és lapszerinti utánnomata mindkettő az 1501. évi kiadásnak, amelyet az összes többi XVI. századi kiadás is — amelyek mind Velencében készültek — hasonló hűséggel követett. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a kiadói jelvények ilyen átvétele bizonyos mértékig az üzleti jogfolytonosságot is jelenti: ez esetben KAYM és PRISCHWICZ között. Hasonló esetet figyelhettünk meg PAEP és SCHALLER esetében is 1512 után.²⁶

²³ RMK. III. 32, 46, 52.

²⁴ RMK. III. 118. és a fentebb V. sz. alatt ismertetett obsequiale.

²⁵ RMK. III. 133, 134, 140, 148, 165 és a most VI. sz. alatt ismertetett obsequiale.

²⁶ Vö. BORSA Gedeon: *Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez.* Magy. Könyvszle. 1955. 296—298. l.

PRISCHWICZ eddig ismert legkorábbi kiadványa (RMK. III. 259.) 1523-ban készült ugyan-csak LIECHTENSTEIN-nél, így az obsequiale e kiadását is, amely a fentiek alapján joggal feltehetően PRISCHWICZ megrendelésére látott napvilágot, kb. erre az évre kell helyeznünk.

Az említett példányt — a kézírásos bejegyzés szerint — a felozlatott leleszi premontrei rendház könyvtári anyagából 1788-ban rendezett árverésen vette meg SZOMBATHI János, majd tőle került a volt sárospataki református kollégiumba. A kötet, amely ma is egykorú kötésben van, egy másik művet is tartalmaz, az *Ordinarium Strigoniense* 1520. évi, a KAYM-örökösök által megjelentetett kiadását (RMK. III. 238.). Hasonlóképpen összekötve maradt reánk Keszthelyről az obsequiale már ismertetett 1508. évi kiadása is, ahol a korabeli kötet másik tagja az ugyancsak PAER kiadásában megjelent *Ordinarium Strigoniense* 1509. évi kiadása (RMK. III. 165.). Ezek a — feltehetően még a kiadó által összekötött — kötetek csak megerősítik azt, amit a fentiekben az említett könyvkereskedők jogfolytonosságáról írtunk.

Obsequiale Strigoniense. [Velenca, 1523(?), Petrus Liechtenstein.] 66 lev. (A-G^sH¹⁰), 26 sor, fekete/piros nyomás. 8°

Cl. : *Kiadói jelvény* [Végh 16. vari.] // Obsequiale feu baptifma // le fm chorum alme // ecclesie Strigoniensis. / Cl. *hátlapján* : α Tabula ztentoy in hoc opufculo. 2. lev. : Incipit obfeqale feu baptifmale fm choj // alme eccleie Strigonié. Initiü fci euäg. f3 io. // (I⁷) N pncipio erat vbü: . . . *Megszakad a 64. lev. hátlapján a 26. sorban* : feö: zfecte purgatiöis idulgëtiä zfequat'. Uñ //

VIII. Utoljára maradt a már előbbieken meglehetősen részletesen tárgyalt 1525. évi kiadás (RMK. III. 265.). Ennek egyetlen ismert példányát a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi, ahová az — a címlapon levő bejegyzés szerint — az 1787-ben felozlatott, Sopron megyei lorettoi szervita kolostorból került. A két utolsó kiadás rendkívül közel áll egymáshoz tipográfiai kivitelben (és időben is). Azonban a többi XVI. századi kiadástól is csak kevés választja el: a használt betűtípusok jóformán alig különböztethetők meg a korábbi kiadásokban használtaktól. Ezért írta RÁTH²⁷, hogy LIECHTENSTEIN még a korábbi kiadásoknál alkalmazott betűket is utána metszette.

Ennek az okát mi a betűk, ill. a matricák nagyüzemi előállításában keressük, amely — fejlett módon — Velencében már ebben az időben részben különvált magától a nyomtatástól. De még inkább megmagyarázhatjuk ezt a jelenséget az egyes műhelyek betűkészletének, valamint a matricáknak a vándorlásával. GIUNTA és LIECHTENSTEIN közeli kapcsolatát különben az is bizonyítja, hogy az említett műhelyek fametszeteiket is évtizedeken át kölcsönösen használták.²⁸

Obsequiale Strigoniense. Velenca, 1525, Petrus Liechtenstein. 66 lev. (A-G^sH¹⁰), 26 sor, fekete/piros nyomás. 8°

Cl. : Obsequiale feu baptifmale fm cho-//rum alme ecclesie Strigoniensis. // *Kiadói jelvény* [Végh 16. vari.] Michael Librarius // Prifchwicz Budensis *szöveggel*. Cl. *hátlapján* : α Tabula cötentoy in hoc opufculo 2. lev. : Incipit obfeqale feu baptifmale fm choj // alme eccleie Strigonié. Initiü fci euäg. f3 io. // (I⁷) N pncipio erat vbü: . . . 66. lev. 18. sor : α Anno salutis 1525. Uene // tijs Excufuz i Edib⁹ Petri // Liechtenftein Mandato // Michaelis Prifchwicz // librarij Budensis. /

Az esztergomi főegyházmegye a középkorban felölelte az akkori Magyarország nagyobbik és egyben jelentősebb felét, ahol igen nagyszámú papság tevékenykedett, nem is szólva arról, hogy miután a kalocsai főegyházmegye részére készült nyomtatványokat e korból egyáltalában nem ismerünk, nyilván ott is — legalább részben — az esztergomi kiadványokat használták. Így érthető, hogy nem kevesebb, mint 21 különböző kiadású

²⁷ *Magy. Könyvszle.* 1890. 170. l.

²⁸ Vö. HUBAY: *i. m.* 31. és 33. l.

esztergomi misekönyvet tartunk ma számon, amelyet az 1484—1518 közötti években nyomtak. És még azt sem állíthatjuk, hogy több bizonyosan nem jelent meg.

Amint a fentiekben láttuk, az esztergomi obsequiale 1526 előtt — a mai ismereteink szerint — nyolc kiadásban jelent meg. Ez érthető is, hiszen a misekönyv mellett, ez az egyházi kiadvány volt a leghasználtabb, meg még a papok személyes használatára készült breviárium. A rendszerint állandóan egy templomban használt, nagyalakú misekönyvvel szemben az obsequiale mérete kicsiny — általában nyolcadrét alakú —, hogy azt a kereszteléstől a temetésig számtalan alkalommal használó pap könnyen hordhassa.

Mind a kis formátum, mind a nagy használat erősen hozzájárult ahhoz, hogy a most ismertetett nyolc kiadás mindegyikéből ma csupán egyetlen példány ismeretes, s ezek egy része még csonka is. Valószínűnek látszik tehát, hogy az esztergomi obsequiale a most ismertetett nyolc kiadásán kívül a mohácsi vészig még többször is megjelent.

BORSA GEDEON

Két Honterus-mű variánsa. I. Az erdélyi szász reformáció nagy alakja jogi természetű művek szerkesztésével s kiadásával is emlékezetessé tette nevét. Így adta ki 1539-ben a *Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae* címmel IUSTINIANUS híres jogi gyűjteményéből készült kivonatát — amelyet VERANCICS bizonyossága szerint a budai királyi udvarban is igen nagy örömmel és méltánnyalással fogadtak — 13 négylevelű, A-tól N-ig jelzett íven, 52 számozatlan levélen, nyolcadrét nagyságban. (Vö. SZABÓ Károly leírását a RMK II. 20. szám alatt.) E könyvszerkesztéssel s az Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és a Budapesti Egyetemi Könyvtárban egyaránt meglevő változat mellett, melyet most egyszerűen „A”-variánsnak nevezünk, külön „B”-variánsként (vagy új kiadásként?) kell felvennünk a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának másodpéldányát, mely HONTERUS másik jogi kiadványának: az 1544-ben megjelent *Compendium Iuris Civilis*nak (RMK II. 33.) kolligátuma.

Ez az eddig egyetlen példánynak látszó kiadás-változat a következőkben tér el az eddig ismert kiadástól:

Címlapja egyszínű, fekete nyomású, holott az „A”-variáns címlapjának felső és alsó sora (SENTENTIAE, ill. ANNO. M. D. XXXIX.) piros nyomású. Az egyszínűnyomású címlap egymagában is amellett szól, hogy ez a „B”-variáns már nem készült királyi ajándéknak. Ugyanis HONTERUS összes kiadványai közül csak a JÁNOS királynak ajánlott „A”-variáns és az IZABELLA királynőnek dedikált AUGUSTINUS-kiadványon (RMK II. 16.) találunk piros nyomású sorokat. (Vö. GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 55. l.) A „B”-variáns címlapjáról az „Anno” szó is elmaradt. Az „A”-variáns címlapján a középső címerpajzsból hiányzik a félhold és a csillag, a „B”-variáns címlapján ellenben ott van. (A könyv végén látható címeren mindkét variánsból hiányzik.)

Hiányzik az A2—B1 levél, melyen eredetileg a JÁNOS királyhoz szóló ajánlás volt.

Azonban helytelen volna az a feltevés, hogy itt pusztán csonka vagy szándékosan megcsonkított példánnyal s legfeljebb címlap-variánssal volna dolgunk, mert a „B”-variánsban a címlevél papírja összefügg a B4 levél papírjával, a B2 levél pedig (mely itt közvetlenül a címlevél után következik!) mindkét oldalán jelentős szöveg- és nyomásbeli különbségeket mutat az „A”-variánshoz képest, tehát új szedés.

B2 recto lapján a könyv címét az „A”-variáns három sorban, a „B”-variáns csak két sorban szedi, eltérő nagyságú betűkkel. — Az első bekezdés az „A”-variánsban négy,

a „B”-ben öt sorból áll, mert ez utóbbiban két helyen is betoldás történt. Lentebb további betoldás, a szavak megszakításában mutatkozó eltérések s egyéb apró nyomtatási különbségek is mind amellett szólnak, hogy ez a lap újra szedve került nyomás alá. — B2 verso lapján és a következő két levélen (B3—4) is vannak kisebb, inkább központosági különbségek, itt-ott nyomtatásbeli eltolódások. A nyomás összképe, betűelhelyezése szintén mutat eltéréseket.

Talán azt is érdemes megemlítenünk, hogy a „B”-variáns B2—4 leveleinek szedés-tükre függőleges irányban egy bő milliméterrel rövidebb, mint az „A”-variánsé.

A C-ívtől kezdve a könyv végéig teljesen (a betűhibákig és minden nyomdatechnikai sajátosságig menően!) egyezik a nyomás, sőt az utolsó előtti levélen az impresszum is, a zárólapon pedig a félhold és csillag nélküli címer is változatlan. Vagyis a C-ívtől kezdve már nem az új, hanem a régi szedéssel van dolgunk.

Az eltérések a két variáns között tehát a két első íven mutatkoznak; de itt oly mértékben, hogy a két változat („A” és „B”) felvétele könyvészetileg teljesen indokolt.

A „B”-variáns keletkezése feltevésünk szerint azzal magyarázható, hogy a *Sententiae ex libris Pandectarum*ból ívekben kinyomtatva fennmaradt bizonyos mennyiség, amelyet öt évvel később, a *Compendium* kiadásakor — valószínűleg kolligátumszerűen — felhasználtak. Címlapját újra kellett szedni, mert közös íven volt a ZÁPOLYAI János halála (1540. júl. 22.) óta időszerűtlenné vált és kihagyásra ítélt ajánlással, mely eredetileg A2—B1 levélre terjedt. Így a címlévélből és B2—B4 levélből készítették egy összevont új ívet, meghagyván (ill. reprodukálván) rajta a régi ívjelzést. Ez a variáns ilyenformán 4 levéllel rövidebb lett az eredetinel, csak 48 levélből áll.

Az érintett szövegváltoztatásokat elsőrendben az a körülmény tette szükségessé, hogy HONTERUS igyekezett a *Sententiae* elején közölt alapvető jogi definíciókat — különösebb feltűnés nélkül — a lehetőségig összehangolni a *Compendium* elején olvasható, egészen hasonló definíciókkal. Nem jól mutatott volna, ha két egészen rokonjellegű kiadványban a jogi alapelvek meghatározása nem cseng eléggé össze. A legfrappánsabban szemléltethetjük ezt a harmonizálási törekvést, ha éppen a jog definícióját vetjük össze a mű legelején. Ime, a „B”-variáns pontosan azt a többletet veszi át, amelyet a *Compendium* mutat az „A”-variánshoz képest:

„A”-variáns	<i>Compendium</i>	„B”-variáns
Ius est ars boni et aequi. Qua aequum ab iniquo, licitum ab illicito discernen- tes, . . . ueram philosophiam affectamus.	Ius est, ars boni et aequi. Qua aequum ab iniquo <i>separantes</i> , licitum ab illi- cito discernentes: . . . ueram philosophiam, <i>non simula- tam</i> affectamus.	Ius est ars boni et aequi. Qua aequum ab iniquo <i>se- parantes</i> , licitum ab illi- cito discernentes, . . . ue- ram philosophiam <i>non si- mulatam</i> affectamus.
(B2 lev.)	(B4 lev.)	(B2 lev.)

Ugyanígy a *Compendium*hoz igazodik a „B”-variáns, amikor (szintén B2 lev. elülső lapján, alulról a 8. sorban) a *dominia* szót betoldja; vagy amikor (B2 lev. versóján, az 5. sorban) a *vel ignorantia* szavakat elhagyja.

Az előző mellőzésén kívül éppen ez a *Compendium*hoz igazodás bizonyítja, hogy a „B”-variáns, jöllehet mind címlapján, mind pedig impresszumában megmaradt a régi évszám, nem 1539-ben, hanem jóval később, valószínűen a *Compendium*mal egy időben, 1544-ben, — vagy ha nem a *Compendium* kolligátumaként bocsátották ki, akkor azt követően jelenhetett meg. (Teljesen lehetetlennek persze azt sem tarthatjuk, hogy a „B”-variáns megjelenése némileg megelőzte a *Compendium*ot; de a benne eszközölt szöveg-változtatások akkor is eleve a készülöben levő *Compendium*hoz igazodtak. — Magunk részéről sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy a „B”-variáns a *Compendium* kiadói kolligátumaként jelent meg.)

Arra a kérdésre, hogy miért hagyta meg HONTERUS mégis a régi évszámot, azt felelhetjük: az eltérések valóban kismérvűek, s ezek is csupán a mű letelejére szorítkoznak, úgyhogy a bizonyára kis mennyiségű variáns-kiadványt ő maga nem tekintette külön műnek vagy külön kiadásnak.

Azért is tartjuk valószínűnek, hogy a „B”-variánsból csak kevés példány készülhetett, mert a *Compendium*nak egyedül az Akadémiai Könyvtárban őrzött példánya mellett találtuk. De ugyanilyen kolligált példányra bukkant legújabban BORSA Gedeon az alsókubini Csaplovics-könyvtárban. Sőt az Erdélyben fennmaradt példányok egyikéről-másikáról is kiderülhet még, hogy a „B” variánshoz tartozik.

Érdekes további kérdések vetődnek még fel abból a körülményből, hogy (amint fentebb említettük) az „A”-variáns címlapján a fametszetes középső címerből hiányzik a félhold és a csillag, ellenben a „B”-variáns címlapján ott van, holott a zárólapon mindkét variánsból hiányzik. Ez a címer — Magyarország és a ZÁPOLYAI-család egyesített címere — fametszetként HONTERUSnál a most tárgyalt két variáns kivül csak RMK II. 16. zárólapján szerepel, melyen a félhold és a csillag szintén ott van már a középső pajzsban. (Vö. SOLTÉSZ Zoltáné: *A magyarországi könyvdisztetés a XVI. században*. Bp. 1961. 32, 34, 131—132, 184—185. I. és II. tábla 1.) Azt hiszem, elfogadhatjuk BORSA Gedeon feltevését, hogy HONTERUS eredetileg félhold és csillag nélkül metszette ezt a címet; aztán észrevette tévedését s mint ügyes metsző: kivéste belőle a megfelelő részeket és helyére beleékelte a pótlást; innen magyarázható, hogy a címerábrát fejének ábrázolása is megváltozott: a félhold és csillag nélküli metszetben még hosszúkás formájú az állatfej s nyelve nem látható, ellenben az ékeléssel helyesbített metszetben már kerekdedebb az állatfej s kitért szájában a nyelv is jól látható. Ebből két következtetést vonhatunk le: 1. A fametszet helyesbítése az RMK II. 20. „A” és „B”-variánsának nyomtatási ideje közé esik. 2. Az RMK II. 20. „A”-variánsa hamarabb került ki a nyomdából, mint az RMK II. 16. — Ez nyomda- és könyvtörténeti szempontból azért is érdekes, mert a szóban forgó s egyaránt 1539-es évszámot mutató művek idői sorrendjéhez nyújt olyan támpontot, amelyet pl. e művek dátum nélküli előszavában hiába keresnénk.

Nemcsak könyvészeti, hanem jogtörténeti szempontból is érdekes lehet még az a megfigyelésünk, hogy a *Compendium* (RMK II. 33.) IV. könyvének 21. fejezete, amely mint a könyv utolsó fejezete a városi kiváltságokról (*De privilegiis municipalibus*) szólt volna, csak a tartalomjegyzékben szerepel, ellenben maga a szöveg elmaradt. Ugy látszik, HONTERUS a fölöttébb zavarossá vált külső körülmények miatt jobbnak látta e fejezet mellőzését. Vagy valami egyéb körülmény gátolta eredeti szándékának megvalósításában.

II. Tudtunkkal hazai könyvészeti szakirodalmunk még nem vette figyelembe HONTERUS nagyobbik reformációs kiadványának, a szász egyházi rendtartás 1547-ben megjelent latin kiadásának (RMK II. 38.) azt a változatát, amelynek szövegét, miután G. D. TEUTSCH már két ízben (1857. és 1862.) kiadta, utoljára Oskar NETOLICZKA tette közzé *Johannes Honerus' ausgewählte Schriften* (Wien — Hermannstadt, 1898.) c. könyve 56—124-ig terjedő páros számú lapjain. NETOLICZKA lapalji jegyzetekben folyamatosan és pontosan közli azokat az eltéréseket, amelyeket a szerinte régibb és unikumnak látszó segesvári példány szövegéhez képest az akkori brassói gimnáziumi könyvtárban őrzött példányok szövege mutat. Megfigyeléseink szerint az Országos Széchényi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár példányai sem egyeznek a segesvári variánssal.

A segesvári variáns nem állt rendelkezésünkre. De NETOLICZKA leírása (*i. m.* XIX—XX. lapján) és kritikai szövegközlése elegendő támpontot nyújt a legszükségesebb könyvészeti adatok rögzítésére. A továbbiakban a SZABÓ Károly által leírt s a brassói és budapesti példányok által képviselt variánst „A”-variánsnak, a segesvári változatot pedig „B”-variánsnak nevezzük. (A variánsok jelölésénél a bevett gyakorlatot követjük,

ti. a SZABÓ Károly által leírt változatnak adjuk az elsőseget, jöllehet a „B”-variáns időben megelőzte azt. — A SZABÓ Károlynál feltüntetett marosvásárhelyi példányról még eldöntendő, hogy melyik változathoz tartozik.)

A két variáns A—F ívíg mindenben, még a sajtóhibákban is, tökéletesen egyezik, — kivéve azt az egyetlen különbséget, hogy az A2 lev. versóján, alulról a 6. sorban „B”-variáns *vel*, „A” pedig *aut* kötőszót használ. A tipográfiai összkép is azonos lévén, az A—F ívből legfeljebb az A ív lehetett új szedés az „A”-variáns nyomtatásakor. (De ha egyébként az A íven is valóban teljes a tipográfiai azonosság, akkor az is elképzelhető, hogy a két variáns nyomása közben azon a helyen, ahol eredetileg a *vel* kötőszó állt, megsérülhetett a szedés, s ennek kiigazítása alkalmával helyettesítették az azonos értelmű kötőszóval.)

Ellenben a mű utolsó G ívén az „A” és „B” variáns között olyan lényeges eltérések észlelhetők, amelyek nyilvánvalóan mutatják: ezt az ívet az „A”-variáns nyomásakor teljes egészében újra szedték.

Feltűnő, hogy a G ív szövege a „B”-variánsban 8, a „A”-ban csak 7 lapra terjed. Ez utóbbinak üres zárólapján — mint SZABÓ Károly is leírta — a brassói címer látható, amely a „B”-variánsról lemaradt.

A G íven mutatkozó kisebb jelentőségű szövegváltoztatások (mint a *XVII. titulus* sorszámának helyesbítése; „pariter” helyett „quoque”, „similiter” helyett „pariter” s ehhez hasonló szinonimák alkalmazása; néhány mellékes szó vagy kifejezés elhagyása) nem szorulnak különösebb magyarázatra. — De három olyan lényeges szövegváltoztatást találunk, amelyek már magyarázatot igényelnek. NETOLICZKA idevágó megjegyzései alapján véve helytállóak.

1. A XVIII. fejezet végén a szöveg módosítás azt célozta, hogy most, amikor az egyházi rendtartást az egész erdélyi szászország körében egységesen akarták szabályozni, az egyéni vélekedések számára ne maradjon meg az a kibúvó sem, amelyet a „B”-variáns még némileg nyitvahagyott („nam etsi quis meliora noverit etc.”).

2. A könyvecske utolsó bekezdésében a „B”-variáns átvette a korábbi, brassói és barcasági reformációs könyvecskének (RMK II. 30.) azt a terjedelmes mondatát, amely mindenkit óva int attól, hogy „visszakívánkozzék az egyiptomi húsos fazekakhoz”. Ezt az ismétlést az „A”-variáns elhagyta, s megelégedett azzal az egyszerűbb fogalmazással, hogy „még a keresztitől [azaz a megpróbáltatásoktól] való félelem se tántorítson el senkit az Úr útjától a képmutatók találmányaihoz”. (Egyébként arra vonatkozóan, hogy RMK II. 38. hogyan értékesítette RMK II. 30. anyagát, ld. ZOVÁNYI Jenő szemléletes tartalmi elemzését *A reformáció Magyarországon 1565-ig* c. műve [Bp. 1922.] 163—167. lapján.)

3. A „B”-variáns utolsó előtti harmadik mondatát, mely egyrészt az erőtlenség és hitetlenek makacs késedelmeskedése ellen kél ki, másrészt szintén tartalmaz bizonyos kibúvóra alkalmas adó engedményt, éppen az erőtlenség iránti tapintatból, illetve az egyetemes rendtartás komolyanvétele érdekében kellett elhagyni.

Ezek a kihagyások egyúttal lehetővé tették a könyvecske befejező szakaszainak oly módon történő lerövidítését, hogy a szöveg az „A”-variánsban már a G4 lev. elülső lapján befejeződhetett, s a zárólap felszabadult a nyomdászjelvény számára. Valóban, a tartalmilag indokolt szövegváltoztatások mellett ilyen tipográfiai-esztétikai szempont is közrejátszhatott az „A”-variáns kialakításánál.

Az is megállapítható, hogy a „B”-variáns az említett három ponton vagy eltérő módon ugyanabban az évben kiadott német szövegétől is (*Kirchenordnung*. RMK II. 39.), vagy olyan többletet nyújt, amelynek megfelelőjét a német szövegben is hiába keressük. Tehát a német szöveg sokkal szorosabban egyezik az „A”-variánssal, mint a „B”-vel. (Később maga NETOLICZKA is belátta, hogy nem a segesvári szöveget kell véglegesnek és autentikusnak tekinteni, hanem ezt a másikat, amelyet HONTERUSÉK már

a német kiadás készítésekor is mérvadónak vettek. Ezért NETOLICZKA az iskolai célokra két évvel később, 1900-ban kiadott különnyomatban már nem a segesvári szöveget, hanem az „A”-variáns szövegét közli — de a házassági kérdésekről szóló fejezet elhagyásával.)

Ami a keletkezési sorrendet illeti, először kétségtelenül a „B”-variánst nyomtatták ki, azután az azt korrigáló „A”-variánst. A német szöveg viszont, amint ezt már CSÁKI Richárd filológiai vizsgálódás útján megállapította, a latin alapján készült. Ti. az RMK II. 38. latin szövege helyenként híven követi LUTHER *Taufbüchlein*jének német szövegét; ellenben az RMK II. 39. német kifejezései ugyanezek a pontokon már nem a lutheri német szövegnek, hanem az RMK II. 38. latin kitételeinek felelnek meg. (Vö. CSÁKI Richárd: *Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból* [Bp. 1912.] 9—12. l. — CSÁKI forráskutatásai azért is érdekesek, mert itt a filológus lényegében ugyanazokra az eredményekre jutott, mint jó évtizeddel előbb a dogmatörténész WALTHER KÖHLER *Über den Einfluss der deutschen Reformation auf das Reformationswerk des Johannes Honterus, insbesondere auf seine Gottesdienstordnung* c. tanulmányában [Theol. Studien und Kritiken. 1900. 4. füzet]. Sőt CSÁKI még MELANCHTHON és BUGENHAGEN egy-egy művével is megtoldotta a KÖHLER által feltárt forrásokat. — THIENEMANN Tivadar és PUKÁNSZKY Béla itt semmi újat nem nyújtanak. — Nézetünk szerint ezekre a forráskutatásokra most egészen új lehetőségek nyílnak E. SEHLING nagyszabású kiadványának: *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*, I—V. 1902—1913. folytatása révén, melyet az Institut für evangelisches Kirchenrecht 1955-ben vett munkába, s eddig az alsószászországi, hesseni és bajor-frankeni rendtartásokat tette közzé. Ez a mű az RMK sok más darabjának — kivált ágendák s egyéb liturgikus anyag — forrásbúvárlatához is fontos segédeszközül kínálkozik.)

Az újabb HONTERUS-kutatás eredményeként különben azt is tudomásul kellene venni, hogy az RMK II. 38. és 39. már nem egyéni alkotás, hanem HONTERUS és társai (WAGNER Bálint, GLATZ Mátyas stb.) közös műve. A reformatori nyomtatványok közül csak az 1543-i reformációs könyvecskét (RMK II. 30.) tulajdonítják határozottan és teljességgel HONTERUSnak. Sőt REINERTH már itt is valószínűnek tartja WAGNER jelentős közreműködését, bár ennek mértéke szerinte is aligha állapítható meg többé. (Vö. KLEIN, Karl Kurt: *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. Hermannstadt — München, 1935. 228—229. és 239. l. ROTH, Erich: *Die Geschichte des Gottesdienstes der Siebenbürger Sachsen*. Göttingen, 1954. 71. kk. és 87—108. l.; REINERTH, Karl: *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*. Gütersloh, 1956. 37—40. és 49—51. l.)

De az irányító és korrigáló szellem végső soron HONTERUS maradt. Ezt tanúsítják a két reformációs könyvecske (RMK II. 30. és 38.) közötti bőséges átvételek, valamint a fentiekben ismertetett két variáns sajátosságai, melyek HONTERUS óvatos, tapintatos, de határozott szellemének s tipográfusi műgondjának egyre fokozódó érvényesülését tükrözik.

NAGY BARNA

Hol jelent meg Szikszai Hellopeus Bálint első Katekizmusa (RMK I. 371.)?

SZABÓ Károly óta tisztázatlan kérdés, hogy hol jelent meg SZIKSZAI HELLOPEUS Bálintnak, a kiváló református teológusnak még egri prédikátor korában, tehát 1568 és 1573 eleje között írt első kátéja. Minthogy e műnek, mely eredetileg 164 nyolcadrét nagyságú levélből állt, csak két, címlevél nélküli, csonka példánya ismeretes (az Országos Széchényi Könyvtár példányából csupán a címlevél hiányzik, a Debreceni Református Kollégiumé sokkal csonkább): sem címét, sem megjelenési évét nem ismerjük pontosan, sőt azt sem

tudjuk, hogy az ajánlása kihez szólt, mert ezt is a címlevél hátlapja árulná el, ha megvolna. Címe az előszóból következtetve ez lehetett: *Catechismus, azaz az keresztyéni hitnek fundamentominak jó renddel és kérdésekkel való magyarázatja*. — Annál érdekesebb, ha legalább annyit megállapíthatunk, hogy hol jelent meg.

Ha már huzamosabban foglalkoztunk XVI. századi magyar könyveinkkel, s úgy nyúlunk ehhez a *Katekizmus*hoz: első pillantásra az a benyomásunk támad, hogy nem hazai, hanem külföldi, mégpedig krakkói nyomtatvánnyal van dolgunk. A közelebbi vizsgálódás tovább erősíti feltevéssünket: a papír, a betűtípus, a helyesírás mind ebbe az irányba mutat. Természetesen az, hogy káténk papíryanagának vízjegyei lengyel termékre vallanak, egymagában még nem volna bizonyíték, hiszen a korabeli magyarországi nyomdák is használtak lengyel papírt. (FAZAKAS József szíves közlése.) A betűtípus azonoságát sem tekinthetnénk döntőnek, mert a kolozsvári nyomdának is voltak nagyon hasonló betűi. (VARJAS Béla megállapítása.) Súlyosabb érv, hogy helyesírása is az akkortáji krakkói magyar nyomtatványokéval egyezik. (Vö. MOLNÁR József: *A könnyenyomatás hatása a magyar irodalmi nyelvre a XVI. században*. 1960. c. kandidátusi értekezését, 335—336. és 420. l.; káténkat határozottan a krakkói csoporthoz tartozónak tekinti.) A helyesírás az idő szerinti ingadozásai miatt még ez sem lehetne perdöntő, ha még egy kétségtelen bizonyíték nem járulna a kétesebbek mellé, mégpedig egy könyvdísz formájában, mely hazai nyomtatványainkon nem fordul elő, ellenben káténk A4 levele hátlapján záródíszként találjuk. A téglalap alakú záródísz mérete: 45 × 24 mm; kerete stilizált levelekből áll, belsejét szerteágazó fonatos ékítmények töltik ki. Ugyanerre a záródíszre bukkanunk KÁROLYI András *Ez mostani visszavonásokról való könyvecskéje* (RMK I. 175.) F3 levelének hátlapján is. Ez a 12-edrét nagyságú könyvecske pedig, melynek egy-egy teljes példányát Budapesten az Egyetemi Könyvtár és a Ráday-Gyűjtemény őrzi, címlapjának bizonyossága szerint 1580-ban Krakóban, WIRZBIETH Mátyás műhelyéből került ki. Ugyanonnan, ahol 1572-ben BALASSI Bálint első zsengeje, a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* című fordítása (RMK I. 91.) első kiadásban megjelent. Ezek alapján határozottan megállapíthatjuk, hogy SZIKSZAI HELLOPOEUS Bálint első Katekizmusa szintén Krakóban, WIRZBIETH Mátyás műhelyében látott napvilágot.

Ez az adalék hozzátartozik nemcsak a magyar könyvészethez, hanem a lengyel nyomdászat és könyvkiadás történetéhez is. Újabb illusztrációja annak a nagy szolgáltatnak, amelyet a lengyelországi nyomdászat a XVI. századi magyar könyv és irodalom ügyének tett. Lehet, hogy egyszer még, talán éppen valahol Lengyelországban, esetleg egy régi könyvtárlából, előbukkan e mű címlapja is, és megoldja többi tisztázatlan kérdéseinket is.

NAGY BARNA

Gergely Ferenc deák tankönyvei. (Adalékok Szabó Károly második kötetéhez.) A *Régi Magyar Könyvtár* második kötetéből ALVARUS Emmanuel grammatikai tankönyveinek eddig csak két kiadását ismertük, mindkettőt 1699-ből. Közülük az egyik M. TÓTFALUSI KIS Miklós kolozsvári nyomdájából került ki,¹ a másik pedig HÖRMÁN András János kiadásában, Nagyszombatban látott napvilágot.² Tulajdonképpen egyik sem tekinthető teljesnek, mert M. TÓTFALUSIÉ csak az első kötet két részét, HÖRMÁNÉ ellenben csak a második kötetet tartalmazza. SOMOSHEGYI Pálné felhívta a figyelmemet egy tulajdonában levő, sérült példányra, mely „In Conventu Csikiensi” 1698—99-ben jelent meg. A meglehetősen rongált, eredeti bőrkötésű könyv magában foglalja a spanyol

¹ RMK II. 1952. sz.

² RMK II. 1963. sz.

szerző 3 kötetes latin nyelvтанát, így valószínűleg hazai tankönyvkiadásunk első fennmaradt teljes ALVARUS grammatikáját kell látnunk benne. Egykori tulajdonosa, a gyakori „Ego Franciscus Gergely”-féle bejegyzésekből, könnyen megállapítható, személyéről bővebben azonban nem sikerült megtudnunk. A könyv értékét növeli még az is, hogy a második kötetéhez hozzá van kötve CATO iskolai szempontból évszázadok óta kiaknázott, kedvelt műve, a *Disticha moralia*, latinul és magyarul. Ez a CATO-fordítás az ERASMUS szövegén alapuló 1591-i debreceni kiadásra megy vissza. Prózai magyar szövege teljesen azonos vele, a versek latin szövegében már némi eltérések, magyar fordításában pedig lényeges — és előnyös — változtatások vannak. Fordítóját, épp úgy, mint a debrecenit, nem lehet megállapítani. Az érdekes tankönyv adatai:

[EMMANUELIS ALVARI, e Societate JESU. GRAMMATICALIUM INSTITUTIONUM Libri Primi PARS PRIOR. IMPRESSUM In Conventu Csikiensi. 169?] 119 l. [1—18. l. hiányzik.]³ *Hozzáköteve* :

EMMANUELIS ALVARI, e Societate JESU. GRAMMATICALIUM INSTITUTIONUM Libri Primi PARS POSTERIOR. IMPRESSUM In Conventu Csikiensi, 1698. 46 l. *Hozzáköteve* :

DISTICHA MORALIA CATONIS. L5a: Praefatio, cum brevissimis Praeceptis. [L5a—M5d] 20 sztlan l. Ezután egy kiszakított, valószínűleg zárólap, díszes keret nyomaival, majd egy üres levél, felső részén iskolai jellegű, érdektelen bejegyzések [„De syntaxi”], alul a következő szöveg: „Sum possessor Franciscus Gergely”. *Hozzáköteve* :

EMMANUELIS ALVARI, e Societate JESU. DE INSTITUTIONE GRAMMATICA Liber Secundus. Ad Veterum fere Grammaticorum rationem revocatus. DE CONSTRUCTIONE OCTO PARTIUM ORATIONIS. In Conventu Csik: SUPERIORUM PERMISSU. M. DC. XCVIII. A2a—A3b: Lectori S., tehát 4 sztl., és 105 számozott l. *Hozzáköteve* :

EMMANUELIS ALVARI, e SOCIETATE JESU. INSTITUTIONUM GRAMMATICARUM Liber Tertius. De Syllabarum Dimensione. In Conventu Csik: SUPERIORUM PERMISSU. M. DC. XCIX. 44 l. [a többi lap hiányzik].

V. KOVÁCS SÁNDOR

³ Az első kötet hiányzó címlapszövegét a második rész alapján rekonstruáltuk.